

עלייה מבבל בתקופת האמוראים*

יהושע שוורץ

תקופת האמוראים נחשבת בדרך כלל לתקופה שבה התחזקו הישיבות בכבל לעומת בתי-המדרש בארץ, עד שבהמשך התקופה עבר מרכז היהדות לכבל. אך במשך כל התקופה הזו היה זרם של עלייה מבבל לארץ-ישראל. עלייה זו היתה הן של חכמים הן של פשוטי-העם! במאמר זה ננסה לעמוד על מספר קווים כלליים הקשורים לשני סוגי עלייה אלה, ובפרט לאור תורת הסוציולוגיה ולימודי ההגירה.

עליות החכמים

בין המניעים החשובים ביותר להגירה מונים החוקרים את הגורם הכלכלי. גורם זה כבר נזכר כגורם הדומיננטי על-ידי החוקר א' רבנשטיין ב'חוקי ההגירה' שפירסם כמעט לפני מאה שנה.² המחקר המודרני איננו מבליט כל-כך גורם זה, כפי שנראה בהמשך, אך עדיין מדגיש את חשיבות הגורם הכלכלי במערכת המשתנים המשפיעים על ההגירה.³ אבל דומה שאין גורם זה ממלא תפקיד חשוב או מכריע בעליית החכמים.⁴ ברור מעל לכל ספק שהמצב הכלכלי בכבל היה הרבה יותר טוב מהמצב הכלכלי בארץ, שהיה לפעמים גרוע מאוד.⁵ בנוסף לכך, במשך תקופת האמוראים התחזקה הנטייה

* מאמר זה הוא עיבוד מחדש של חומר שנאסף במסגרת כתיבת עבודת גמר בהדרכת פרופ' ש' ספראי, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ו. עיקרי הדברים הושמעו בכנס חוקרים מטעם המכון לחקר ארץ-ישראל וישובה שנערך ביד יצחק בן-צבי, ניסן תשמ"א.

1 כוונת המונח היא לכל השכבות החברתיות והרוחניות שלא השתייכו לעולמם של חז"ל. בין שכבות אלה יש כמובן לכלול את 'עם הארץ', אבל אין לצמצם משמעות המונח 'פשוטי-העם' לשכבה זו. כמובן אין הכוונה במונח זה לאריס או peasant

2 על חוקר זה ר'חוקי ההגירה' שלו וכן מראי מקומות לפרסומיו מסוף המאה הי"ט (בכתבי עת שאין למצואם בארץ) ראה: E.S. Lee, 'A Theory of Migration', J.A. Jackson (ed.), *Migration*, Cambridge 1969, pp. 283-297; D.B. Grigg, 'E.G. Ravenstein and the "Laws of Migration"', *Journal of Historical Geography*, 3 (1977), pp. 41-54

3 לסקירת הספרות העוסקת בגורם הכלכלי במחקר ההגירה החדש ראה: O. Gade, 'Geographic Research and Human Spatial Interaction Theory: A Review of Pertinent Studies in Migration', R.P. Spencer (ed.), *Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, Washington 1970, p. 73

4 השתתפותו המסופקת של ר' אבא בתעשיית המשי אינה מוכיחה שחכמים-עולים אחרים עסקו בתעשייה זו בארץ. כמובן אין לראות את השתתפות ר' חייא באותה תעשייה כבר בהתחלת התקופה כדוגמה להשתתפותם של חכמים אחרים. ראה באריכות על נקודה זו דברי מ' בר, אמוראי בכל, פרקים בחיי כלכלה, רמת-גן תשל"ה.

5 ראה: L. Jacobs, 'The Economic Conditions of the Jews in Babylonia in Talmudic Times: Compared with Palestine', *Journal of Semitic Studies*, 2 (1957), pp. 349-359

מִצְדָּם שֶׁל הַחֲכָמִים בָּאֶרֶץ, כֹּלֵל הָעוֹלָיִם מִכְּבָל, לִפְרוֹשׁ מִכָּל עֲבוּדָה אוֹ מִלֵּאכָה מִחוּץ לְכוֹתֵלֵי בֵּית־הַמִּדְרָשׁ וְלִהְיוֹת אֶת תּוֹרָתָם לְאוֹמְנוֹתָם.⁶ עוֹבְדוֹת אֱלֹהִים מִחִיבוֹת אוֹתָנוּ לְחַפֵּשׂ אֶת הַמְּנִיעִים לְעֵלִיית הַחֲכָמִים בְּגוֹרְמֵי אַחֲרֵי.

בִּירוּשָׁלַיִם, רֵאשׁ הַשָּׁנָה ב', נִחַ ע"ב מִסְפָּר ר' אֶלְעָזָר בֶּן פִּדְתָּה עַל הַנִּימוּקִים שֶׁהֵבִיא וְהוּא אֶרְצָה מִכְּבָל: דָּא"ר לְעָזָר וְהִיתָה יָדֵי עַל הַנְּבִיאִים הַחֲזוּיִם שׁוֹא וְהַקּוֹסְמִים כּוֹב. בְּסוּד עָמִי לֹא יִהְיוּ זֶה סוּד הָעֵיבוֹר. וּבְכַתֵּב בֵּית יִשְׂרָאֵל לֹא יִכְתְּבוּ זֶה הַמִּינוּי. וְאֵל אֲדַמַּת יִשְׂרָאֵל לֹא יִבְאוּ זֶה אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל. וְא"ר לְעָזָר כִּד סִלְקִית לְהַכָּא אֲמַרִית הָא גְבִי חָדָא. כִּד מְנוּנִי אֲמַרִית הָא גְבִי תִרְתִּי. כִּד עֵלִית לְעֵיבוֹרָא אֲמַרִית הָא תִּלְתִּיהוֹן גְּבִי.

(...) וְאֲמַר רַבִּי אֶלְעָזָר כֹּאשֶׁר עֵלִיתִי לְכֹאֵן [לְאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל] נִפְטַרְתִּי [מִהַקְּלָלָה] הִרְאִשׁוּנָה. כֹּאשֶׁר נִתְמַנִּיחִי נִפְטַרְתִּי [מִהַקְּלָלָה] הַשְּׁנִיָּה. כֹּאשֶׁר עֵלִיתִי לְעֵיבוֹר נִפְטַרְתִּי [מִשְׁלוּשְׁתָּן].

ר' אֶלְעָזָר מְזַכֵּיר בְּדֶרֶךְ הַשְּׁלִילָה חֶלֶק מֵהַזְכוּיוֹת וְהַסְּמֻכוּיוֹת שֶׁאֶרֶץ־יִשְׂרָאֵל מְקַנָּה לְחַכְמֵיהָ: זְכוּת הָעֵלִיָּה בְּעֲצָמָה; מִינוּי אוֹ סְמִיכָה;⁷ סוּד הָעֵיבוֹר.

נִבִּין יוֹתֵר אֶת הַנִּימוּקִים הָאֵלֶּה, אִם נִעְמָד עַל הַמִּסְגֵּרָה שֶׁבָּהּ לְמַדּוֹ אוֹ פְעָלוֹ אוֹתָם הַחֲכָמִים הַבְּבָלִיִּים כְּשֶׁהִגִּיעוּ אֶרְצָה. הַזְּרָמִים הָעֵיקָרִיִּים וְהַחֲשׂוּכִים בְּיוֹתֵר שֶׁל עֵלִיית הַחֲכָמִים קְשׁוּרִים לְאִישׁוּיֹת אֶרְצֵי־יִשְׂרָאֵלִית דּוּמִינָאנְטִית,⁸ אִם בְּהַתְּחַלַּת הַתְּקוּפָה כְּשֶׁמְדוּבָר בְּחַכְמִים שֶׁהִסְפִּיקוּ עוֹד לְלַמּוֹד עִם רַבִּי יְהוּדָה הַנְּשִׂיא אוֹ בְּהַמְשָׁכָה כְּשֶׁרַבִּי יוֹחָנָן בֶּן הַנֶּפֶחַ כָּבַר הִיָּה רֵאשׁ הַיְּשִׁיבָה בְּטַבְרִיָּה.⁹ לְמִשָּׁל, ר' חֵיָא (חֹלִין טו ע"א), בְּנִי חֲזַקִּיָּה וְיְהוּדָה (סְנֵהדְרִין ל ח ע"ב), רַב (חֹלִין קלו ע"ב), וְרַבִּי חֲנִינָא בְּרַ חַמָּא (יְרוּשָׁלַיִם, נְדָה ב, נ ע"א) לְמַדּוֹ אֶצֶל רַבִּי יְהוּדָה הַנְּשִׂיא בְּהַתְּחַלַּת תְּקוּפַת הָאֲמוּרָאִים. רְשִׁימַת הָעוֹלָיִם תְּלַמִּידֵי רַבִּי יוֹחָנָן הִיא אֲרוּכָה. לְמִשָּׁל, ר' אֶלְעָזָר בֶּן פִּדְתָּה (יְרוּשָׁלַיִם, בְּרַכּוֹת א, ד ע"ב), אִיסִי בְּרַ הִינִי (חֹלִין קלו ע"ב), ר' זְכַאי (יְרוּשָׁלַיִם, שַׁבַּת ז, ט ע"א), זְעִירִי (קְדוּשִׁין ע א ע"א), חֵיָא בְּרַ יוֹסֵף (גִּיטִין לט ע"א), שְׁמַעוֹן בְּרַ אַבָּא (חֹלִין צג ע"א), ר' חֵיָא בְּרַ אַבָּא (שַׁבַּת קה ע"ב), ר' אוֹשְׁעִיָּה ב' וְר' חֲנִינָה (סְנֵהדְרִין יד ע"א), ר' אֲמִי (חֹלִין קיא ע"ב), ר' אֲסִי (שַׁבַּת מה ע"ב) וְעוֹד הַרְּבָה. תְּלַמִּידִים אֵלֶּה שְׁמֵר עַל תּוֹרָתוֹ שֶׁל רַבִּי יוֹחָנָן וְהָעֵבִירוּ דְּבָרָיו לְעוֹלָמִים שֶׁהִגִּיעוּ אֶרְצָה אַחֲרֵי פְטִירָתוֹ. הַתְּמוּנָה הַמְּצַטִּירֶת הִיא אֲפּוֹא שֶׁל עֵלִיָּה שֶׁהִיא בְּרוּכָה שֶׁל חַכְמִים, שֶׁאֲפֶשֶׁר לְכַוֵּנָהּ 'הַגִּירָת סְטוּדְנִטִּים'. הֵם נִמְשָׁכוּ אֶרְצָה עַל־יְדֵי אִישׁוּיֹת דְּגוּלָּה וְבִאוּתָהּ מִידָה עַל־יְדֵי הָאֲפֶשְׁרוֹת לִיהְנוֹת מְזַכוּיוֹת וּמְסַמְכוּיוֹת שֶׁהִיוּ חֲסֵרוֹת כְּבָבָל.

תְּמוּנוֹת דּוּמוֹת מִתְּגַלּוֹת בְּמַחְקָרִים הַבּוֹדְקִים אֶת הַתּוֹפְעָה שֶׁל הַגִּירָת סְטוּדְנִטִּים. ר' מַאִירֶס גִּילָה שֶׁהַגּוֹרֵם הַכֹּלְכָלִי אֵינָנוּ הַמְּנִיעַ הָעֵיקָרִי בְּהַגִּירָת סְטוּדְנִטִּים לְמַרְכּוּזֵי הוֹרָאָה חֲשׂוּבִים מִחוּץ לְגַבּוּלוֹתֵיהֶם. אֵלָּא, אֶצֶל רַבִּים מֵהַסְּטוּדְנִטִּים קִיַּיֵּמַת שֶׁאִיפֶה לְהַצְלִיחַ וְלִהְתְּקַדֵּם כֹּלֵל תְּחוּם שֶׁהוּא

6 ראה: מ' בר, 'יששכר וחבולון', בר-אילן, ו (תשכ"ח), עמ' 167-180.

7 קבלת מינוי או סמיכה נחשבה למאורע משמח במיוחד בעיני העולים. כך כשר' אמי ור' אסי זכו בסמיכה שרו בפניהם שירים (סנהדרין יד ע"א; כתובות יז ע"א). לא כל העולים באו בכוונה תחילה דווקא לזכות בסמיכה. כך מסופר שר' זירא ביקש להתחמק מקבלת סמיכה, אך שינה את דעתו כתוצאה מדברי העולה ר' אלעזר בן פדת, שראינו למעלה, שנימק את עלייתו דווקא באפשרות קבלת הסמיכה. גם בפני ר' זירא שרו שירים בקבלו סמיכה (סנהדרין וכתובות, שם). לא כל העולים זכו לקבל מינוי. כך ר' הושעיה ב' ור' חנינה לא זכו ור' יוחנן בן הנפח הצטער על כך (סנהדרין, שם).

8 כמובן, אין לחשוב שהעולים למדו רק אצל החכם הדומיננטי. כך, למשל, זעירי למד אצל ר' חנינא בר חמא (שבת קנו ע"א — כך ככתב־יד מינכן 95 ובראשונים) וגם ר' אלעזר בן פדת למד אצלו (ירושלמי, כלאים ט, לב ע"ג).

9 קביעת היחס של 'רבי' ו'תלמיד' בין שני חכמים לפעמים קשה מאוד. אין ביכולתנו להעמיק בשאלה זו במסגרת מאמר זה.

ושאיפה זאת לעתים רבות הופכת לדחף הפסיכולוגי החזק ביותר המשפיע על חייהם.¹⁰ ארץ-ישראל, כפי שראינו, פותחת בפני חכמיה דרכים רבות ומגוונות להצליח ולהתקדם בתחום הרוחני, אבל אין הדרך קצרה להתקבל לסנהדרין או להיכלל בין מחשבי סוד העיבור. המפתח לזכויות אלה נתון בדרך-כלל בידי האישיות הדומיננטית, כדוגמת רבי יוחנן בן הנפת,¹¹ ואין להתפלא אם כן שדווקא אישיות כזו מושכת בבליים רבים אליה.

ברור, שהדחף להצליח מאפיין את הסטודנט המצטיין והמוכשר ביותר.¹² ולכן גם מובנות ההצלחות הרבות והמהירות שנחלו העולים הבבליים בתפישת משרות רשמיות בסנהדרין ובכניסתם לתוך המנהיגות של חכמי ארץ-ישראל. כך, למשל, ר' חנינא בר חמא היה ראש הישיבה בציפורי (ירושלמי, שבת טז, טו ע"ג), ור' אלעזר בן פדת ור' אמי היו ראשי הישיבה בטבריה (איגרת רב שריא גאון, עמ' 84 במהדורת לוי). ר' חנינא בר חמא, ר' חייא, ר' אסי, ר' אמי ור' חגי נזכרו בין החכמים שפתחו או סיימו דיונים בסנהדרין (ירושלמי, ראש השנה ב, נח ע"ב) ובבליים רבים היו פעילים בקידוש החודש¹³ ובפעולות חינוכיות בארץ-ישראל.¹⁴

לאור דברים אלה ניתן גם להבין את דברי רב יהודה בר יחזקאל, ראש ישיבת פומפדיתא, בכתובות קי ע"ב-קיא ע"א: 'כל העולה מבבל לארץ-ישראל עובר בעשה שנאמר "בבלה יובאו ושמה יהיו עד יום פקדתי אותם נאום ה'" (ירמיהו כז כב). ישיבת פומפדיתא איבדה חלק נכבד מהתלמידים המוכשרים ביותר שלה, כמו ר' חנינה ור' אסי,¹⁵ ור' זירא, ר' אבא ור' אושעיה ב' שהיו קשורים גם לפומפדיתא¹⁶ וגם לסורא.¹⁷

עליית החכמים מובנת מבחינה סוציולוגית גם מחוץ למסגרת הסטודנטאלית של החכמים. הדמוגרף א' לוי, בבואו לנתח את 'חוקי ההגירה' של רבנשטיין שהזכרנו למעלה, מונה ארבעה גורמים עיקריים המשפיעים על ההגירה:¹⁸

א. המשתנים הקשורים לארץ המוצא ¹⁹	ג. מכשולים
ב. המשתנים הקשורים לארץ היעד	ד. מניעים אישיים

10 ראה: R.G. Myers, *Education and Emigration*, New York 1972

11 ור' יוחנן לא מינה את העולים ר' שמעון בר אבא, ר' חנינה ור' אושעיה (סנהדרין יד ע"א), על אף שהצטער על כך (ראה לעיל, הערה 7). על עניין הסמיכה בכלל ועל מעמדם של ראשי הסנהדרין והנשיא בעניין זה ראה לאחרונה:

L.I. Levine, 'The Jewish Patriarch (Nasi) in Third Century Palestine', *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Vol. 19₂, Berlin-New York 1979, pp. 665-669

12 ראה מאירים (לעיל, הערה 10), עמ' 63.

13 ר' חייא, למשל, נשלח על-ידי רבי יהודה הנשיא לעין טב לקדש את החודש (ראה השנה כה ע"א). גם העולים ר' אושעיה ב' (ירושלמי, נדרים ו, מ ע"א), ר' חנינה (ירושלמי, ראש השנה ב, נח ע"א) ור' חונה (ירושלמי, סוכה ב, נג ע"א) קידשו את החודש שם.

14 ראה, למשל: כתובות קג ע"ב; בבא מציעא פה ע"ב בעניין תרומותיהם של ר' חייא ור' חנינא בר חמא לחינוך בארץ. ראה גם ירושלמי, חגיגה א, עו ע"ג אודות השליחות החינוכית הרשמית של ר' חייא בר אבא, ר' אמי ור' אסי ביישובי ארץ-ישראל.

15 ר' חנינה — בבא מציעא ו ע"ב, ר' אסי — ירושלמי, עירובין ה, כב ע"ד; ירושלמי, תרומות א, מ ע"א.

16 בפומפדיתא: ר' זירא — קדושין לט ע"א; שבת מא ע"א, ר' אבא — ברכות כד ע"ב; ברכות יא ע"ב. ר' אושעיה ב' — גיטין כה ע"א; בבא מציעא מג ע"ב.

17 בסורא: ר' זירא — ברכות לט ע"א; מנחות כט ע"א, ר' אבא — בבא קמא קב ע"א; נזיר יג ע"א. ר' אושעיה ב' — בכורות לו ע"ב.

18 ראה לוי (לעיל, הערה 2), עמ' 285.

19 במחקר החדש נוצר המונח 'place utility' — מידת שביעות הרצון או אי-שביעות הרצון עם מקום מסוים, כדי לתאר גורם זה. ראה: P. White & R. Woods, 'The Foundations of Migration Study', P. White & R. Woods (eds.), *The Geographical Impact of Migration*, London 1980, p. 7

עמדנו כבר על הגורם השני, דהיינו התכונות החיוביות של ארץ היעד בעיני העולים. נוסף רק שאין זה משנה אם תכונות אלה והציפיות שנוצרות מעוגנות במציאות או לא, חשוב רק שאלו הן התכונות כפי שרואה אותן העולה וכמו-כן שקיים לדעתו סיכוי להגשים אותן ציפיות.²⁰

לגבי ארץ המוצא; חלק מהעולים התבטאו בצורה חריפה ביותר נגד החיים הרוחניים בבבל ונוצרו אם כן התנאים הטובים ביותר לעלייה: אי-שביעת-רצון מוחלטת מארץ המוצא וציפיות גבוהות לגבי ארץ היעד. נזכיר חלק מאותן התבטאויות חריפות נגד בבל. ר' ירמיה תאר את חכמי בבל ותורתם כך: 'בבלאי טיפשאי משום דדיירי בארעא דחשוכא אמרי שמעתא דמחשכין'. (בבליים טיפשיים משום שגרים בארץ של חושך אומרים הלכות חשוכות).²¹

על תלמודה של בבל כלל הוא אמר: 'במחשכים הושיבני כמתי עולם' (איכה גו) — זה תלמודה של בבל.²²

ר' חייא ור' אסי טענו שחכמי בבל אינם בני תורה (שבת קמה ע"ב) וכמו-כן ר' זירא הדגיש שהבבליים הם טפשים (נדרים מט ע"ב),²³ ובעלייתו מבבל ישב בצום כדי לשכוח את תלמודה של בבל (בבא מציעא פה ע"א). אמנם אפשר לפרש דברים אלה כביטוי לניסיון להקלט בארץ,²⁴ והקליטה לא תמיד תאמה את הציפיות הגבוהות,²⁵ אך דומני שהמספר הרב של מסורות אנטי-בבליות אלה והחריפות הבולטת שלהן, מרשה לנו לגלות בהן מידה של הרגשות האמיתיים של העולים כלפי ארץ מוצאם.²⁶

כמוכן, גם הגורם השלישי — מכשולים — ממלא תפקיד בעליית החכמים. אין ספק שהתנגדות הממסד הבבלי לעלייה, המשתקפת בדברי רב יהודה למעלה, השפיעה לרעה על העלייה. כך מסופר שגם ר' זירא (שבת מא ע"א) וגם ר' אבא (ברכות כד ע"ב) נאלצו להשתמט מפניו ולעלות מבבל לקבל רשות ממנו. בנוסף לכך, ברור שהנסיעה הארוכה והמסוכנת לפעמים מבבל לארץ-ישראל היתה גם היא גורם המונע עלייה.²⁷ בהתאם לכך אנו מוצאים בחוקי ההגירה של רבנשטיין, שרוב המהגרים נוסעים רק מרחקים קצרים, וההגירה נעשית קשה יותר ככל שהמרחקים נעשים גדולים יותר.²⁸

גם הגורם הרביעי — מניעים אישיים — השפיע על עליית החכמים. לפי המסורת בתלמוד הבבלי,

20 S.B. Philpott, 'The "migrant ideology" — דמותה של ארץ היעד בעיני מהגרים. ראה: Implication of Migration for Sending Societies: Some Theoretical Considerations,' *Proceedings of the 1970 Annual Spring Meeting etc.* (לעיל הערה 3), p. 11

21 יומא נו ע"א. ראה גם: מנחות נד ע"א; בכורות כה ע"ב; פסחים לד ע"ב; זבחים ס ע"ב; כתובות עה ע"א.

22 סנהדרין כד ע"א. הראשונים והאחרונים עשו מאמצים כדי לנטרל את ביקורת ר' ירמיה. ראה למשל רש"י על חגיגה י ע"א ד"ה אפילו וכו'. רש"י לומר שהש"ס של בבל הוא עמוק דווקא מהדרש של ר' ירמיה לא היסט מלבקר בצורה חריפה ביותר אחדים מן החכמים המפורסמים של בבל. את רבא הוא האשים בחוסר כוח סברא (יומא נו ע"א) ואת רב נחמן (בכורות כה ע"ב) ורב ששת (פסחים לד ע"ב) האשים בחוסר ידיעה של מאמרי חכמים.

23 'בבלאי טפשאי דאכלין נהמא בנהמא'. ראה גם ביצה טז ע"א.

24 S.N. Eisenstadt, 'Institutionalization of Immigrant Behaviour', *Human Relations*, 5 (1952), pp. 373-395. הכוונה היא לנסיונו של העולה ללמוד להתנהג בצורה המקובלת בארץ היעד.

25 ראה על כך להלן.

26 גם כאן ראוי להיזהר מפני הכללה. כך, למשל, העולים ר' חייא ור' חנינא בר חמא מגלים גישה חיובית באופן יחסי כלפי בבל (פסחים פז ע"ב). אין כמוכן בכונתנו להגיד שכל עולה ועולה הושפע בדיק מאותם המשתנים.

27 ראה, למשל: ש' קרויס, קדמוניות התלמוד, א, ברלין-ווינה תרפ"ד-תש"ה, חלק א, עמ' 114 ואילך. על זמן הנסיעה ראה: D. Sperber, 'Conditions in Third Century Palestine', *Archiv Orientalni*, 38 (1970), p. 25, n. 187

28 ל' (לעיל. הערה 2), עמ' 283.

נאלץ רב כהנא לברוח מפני השלטונות (כבא קמא קיו ע"א)²⁹ ור' אסי ביקש בין היתר להיפטר מאמו חולת הנפש (קדושין לא ע"ב).

תופעות אחרות הקשורות לעליית החכמים מתפרשות לאור תורת ההגירה. כך קבע רבנשטיין שרוב המהגרים הם מבוגרים, אך לא בעלי משפחות, או שמהגרים בלי משפחותיהם.³⁰ אמנם בהתחלת תקופת האמוראים חלק מהחכמים עלה יחד כיחידות משפחתיות,³¹ אך תופעה זו אינה חוזרת על עצמה בהמשך התקופה, כשמתחזקים גלי העלייה של החכמים הבבליים. כך, רובם של העולים החכמים הגיעו כרווקים צעירים,³² או נטשו את נשותיהם וילדיהם הקטנים בבבל.³³

ראוי לציין שאי-אפשר להבין את עליית החכמים מבבל לארץ-ישראל מבלי לעמוד על התופעה ההפוכה, דהיינו ירידת חלק מאותם החכמים בחזרה לבבל.³⁴ החוקרים התפלמסו ביניהם אם ירידה זאת בישרה את שקיעת המרכז הרוחני בארץ-ישראל,³⁵ אך מסתבר שאותה ירידה היא למעשה תוצאה של העלייה ואינה חורגת מחוקי ההגירה. כך קבע רבנשטיין שלכל זרם הגירה חזק נוצר זרם נגדי.³⁶ מדובר באותם אנשים שציפיותיהם הגבוהות לא נתמלאו או שלא נקלטו בחברה המקומית.³⁷ חוקרים אחדים קבעו שהתכונות הנפשיות של העולה או המהגר נוטות לנקודת-ביניים בין תכונות האוכלוסיה של ארץ המוצא ותכונות האוכלוסיה של ארץ היעד.³⁸ כך נוצרת תחושת הניכור מארץ המוצא שתורמת לעלייה אך באותה מידה תכונות אלה, שאינן דומות לגמרי לתכונות האוכלוסיה של ארץ היעד, עשויות לגרום לפעמים תגובה שלילית מצדם של התושבים המקומיים ולגרום ללחץ נפשי קשה על העולה.³⁹ תגובות אלה והלחץ הנפשי היו עלולים לתרום לירידה בחזרה לבבל.

29 יש להפריד בין מסורת זו המתארת חכם מבוגר וחשוב, לבין המסורת בירושלמי, ברכות כ, ה ע"ג המתארת עולה צעיר שלא הסתדר בארץ.

30 ראה גריג (לעיל, הערה 2), עמ' 49.

31 ר' חייא עלה ביחד עם בניו חזקיה ויהודה (סוכה כ ע"א) ואולי ביחד עם שני האחיינים שלו רב ורבה בר חנה (השווה: א"ש רוטנל, "רב בן אחי ר' חייא גם בן אחותו", ספר ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 281-337). גם ר' חנינא בר חמא עלה עם בניו (ירושלמי, פאה ז, כ ע"א; ירושלמי, סוטה א, יז ע"ב; מדרש שמואל ג ז).

32 ראה, למשל: קדושין עא ע"א בעניין זעירי.

33 ר' אביתר שלח איגרת מארץ-ישראל לבבל 'לרב יהודה-בני אדם העולין משם [בבל] לכאן [ארץ-ישראל] הן קיימו בעצמן 'ויתנו (את) הילד בזונה והילדה מכרו בין וישתו' (יואל ד ג). גיטין ו ע"א.

34 ראה איגרת רב שרירא גאון עמ' 61 (במהדורת לוי): 'ובתר הכי אבוי ורבא. ונפיש שמדא בארץ ישראל ואמעטא הוראה תמן טובא ונחית מן דהוה תמן מן כבלאי כגון רבין ורב דימי וכלהו נחותי דנחיתו להכא'. (ואחר כך אבוי ורבא. ונתרבה השמד בארץ-ישראל ונתמעטה מאד ההוראה שם וירד מי שהיה שם מן הבבליים כגון רבין ורב דימי וכל 'הנחותי' שירדו לכאן. התרגום עם שינויים קלים על-פי א' כהנא, ספרות ההסטוריה הישראלית, ירושלים תשכ"ט², עמ' 95). לכאורה למדים ממסורת זאת שכתוצאה מגזירת-שמד נפסקה העלייה מבבל, אבל אין ידעיותו של רב שרירא נכונות לגבי השמד ולכל היותר מדובר בירידת ה'נחותי'. ראה על עניין זה באריכות במאמרי-'Baby' *Journal of the American Oriental Society*, 101, שיופיע ב-'*Ionian Commoners in Amoraic Palestine*' (1981).

35 ראה, למשל: ג' אלון, תולדות היהודים בארץ ישראל בתקופת המשנה והתלמוד, מרחביה תשל"ו⁵, עמ' 260-261; מ' טננבלט, פרקים חדשים לתולדות ארץ ישראל ובבל בתקופת התלמוד, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 16, הערה 6.

36 ראה ל' (לעיל, הערה 2), עמ' 293.

37 ראה ש' ליברמן, "כך היה וכן יהיה" — יהודי ארץ ישראל ויהדות העולם בתקופת המשנה והתלמוד, קתדרה 17 (תשרי תשמ"א), עמ' 3-10. ראה גם מאמרי 'Tension Between Palestinian Scholars and Babylonian' *Olim in Amoraic Palestine*, *Journal for the Study of Judaism*, 11 (1980), pp. 78-94.

38 ל' (לעיל, הערה 2), עמ' 296.

39 ר' זירא, למשל, ניסה לשכוח תלמודה של בבל (כבא מציעא פה ע"א) והתקיף את תושבי בבל (ביצה טז ע"א; נדרים מט ע"א). אך א' גולדברג הראה שר' זירא ניסה בכל זאת לשמור על מסורת בבל בארץ-ישראל. ראה: א' גולדברג, ר' זירא ומנהג בבל בארץ ישראל, תרביץ, לה (תשכ"ז), עמ' 319-341. לדעת גולדברג התופעה מתייחסת גם לר' חייא בר אבא, ר' אבא והעולים האחרים מאותה תקופה. השווה: J.A. Jackson, 'Introduction', *Migration* (2, הערה), pp. 1-10.

כמו־כן יש לשער שחלק מהירידה לא היתה למעשה ירידת 'עולים', אלא חזרתם לבבל של חכמים־מבקרים שישבו בארץ במשך תקופות קצרות. היתה תמיד קירבה מסוימת בין ישיבת סורא בבבל, שמייסדה — רב — למד בארץ, לבין ארץ־ישראל. חכמים רבים מסורא עלו ארצה בדורות הראשונים של תקופת האמוראים והשתקעו בארץ.⁴⁰ אך חכמים אחרים באו מסורא לתקופות קצרות וכנראה בלי כל כוונה להשאר. אפשר להצביע למשל על חכמי סורא — רב אחא בר עזיא,⁴¹ רב אחא בר עולא,⁴² רב חייה בר אבין,⁴³ רבה בר נתן⁴⁴ ועוד שישבו בארץ זמן קצר ואין כל רמז במקורות לניסיון מצדם להיקלט בארץ או להתנגדות כלשהי שגילו חכמי ארץ־ישראל או תושביה כלפיהם.

עליית פשוטי־העם

התופעה של עליית פשוטי־העם מכבל לארץ־ישראל חשובה לא רק לגבי תולדות היישוב היהודי בארץ, אלא גם מבחינת תולדות ההגירה העתיקה בכלל. המסורות על תופעה זו הן מעטות והיו מבין החוקרים שאף נואשו מלעקוב אחרי תופעה זו כולה בעולם העתיק.⁴⁵ המסורות על עליית פשוטי־העם תורמות אם כן לידיעתנו על היבט בלתי־מוכן זה של תולדות ההגירה העתיקה.

הארכתי במקום אחר לגבי אופיין של מסורות התלמוד המעידות על תופעה חשובה זו⁴⁶ ולכן נסתפק כאן בדברים קצרים. מהימנותן של רוב המקורות על־אודות עליית פשוטי־העם מוכחת על־ידי כך שהעלייה נזכרת בהם דרך אגב. אין מטרתם ללמד על העלייה, הם מובאים בתוך דיונים בענייני הלכה,⁴⁷ אגדה⁴⁸ ובמסגרת 'תיקי בית המשפט',⁴⁹ ולכן אין לחשוך בבעלי המסורות שהמציאו עובדות היסטוריות.

מסתבר שהבבלים הגיעו לרוב המרכזים העירוניים הגדולים של ארץ־ישראל, הן בגליל הן ביהודה. ישנן מסורות על בית־כנסת של הבבלים בציפורי כבר בימיו של רבי יהודה הנשיא.⁵⁰ בית־כנסת זה התקיים גם בסוף המאה השלישית⁵¹ והפך לצינור ידוע בעיר.⁵² גם בטבריה היה בית־כנסת של בבליים

40 ראה לעיל על התנגדותו של רב יהודה ראש ישיבת פומפדיתא לעלייה. כעולים הקשורים לסורא יש להזכיר את ר' אלעזר בן פדת, איסי בר היני, רב כרונא, חייה בר יוסף ועוד.

41 ישב בסורא לפני רב חסדא (פסחים לג ע"ב). ניתן ללמוד שעלה לתקופה קצרה מכיוון שהוא שולח הלכות מארץ־ישראל (בבא בתרא קכט ע"ב) ונזכר גם שהיה לפני ר' אסי (בבא בתרא נו ע"א).

42 גם הוא למד לפני רב חסדא בסורא (שבת נד ע"ב), אך היה בארץ לזמן קצר (ירושלמי, מעשר שני ה, נו ע"ב).

43 שלח הלכה מארץ־ישראל לבבל (יבמות מג ע"א). על היותו בבבל ראה: ח' אלבק, מבוא לתלמודים, חל־אביב תשכ"ט, עמ' 284.

44 היה לזמן קצר לפני ר' יוחנן. ראה: בבא בתרא קעו ע"א (בדפוס רמי בר חמא — אך ראה דקדוקי סופרים על אתר). וראה על כך במאמרי הנוכח לעיל, הערה 34.

46 שם.

47 ראה, למשל: שבועות יד ע"ב: 'בעי רבי ירמיה בן בבל שעלה לארץ ישראל ונעלם ממנו מקום מקדש מהו?'. השאלה מתייחסת לזמנו של ר' ירמיה. במסגרת השאלה ההיפותטית נבחר בבלי, היות שהבבלי היה מכיר פחות את האחרים המרכזיים לשעבר של ירושלים.

48 כך, למשל, בעניין תכונותיו המאגיות של עשב מסוים — ויקרא רבה כב ד (עמ' תק"ט במהדורת מרגליות): 'עובדא הוה בחד גברא דסלק מן בבל וכו'' (מעשה היה בגבר אחד שעלה מכבל וכו').

49 ראה קדושין מט ע"ב-ג ע"א.

50 בראשית רבה לג ג (עמ' 305 במהדורת תיאודור־אלבק): 'רבנו הוה יתיב לעי באוריתא קומי כנישתא דבבלאי בציפורי' (רבנו היה יושב עוסק בתורה לפני כנסת הבבלים בציפורי. התרגום על־פי ספר היישוב, ערך ציפורי).

51 ירושלמי, ברכות ה, ט ע"ב: 'רבי יוחנן הוה יתיב קרי קומי כנישתא דבבל בציפורין' (רבי יוחנן היה יושב וקורא לפני כנסת של בבל בציפורי). ראה גם בראשית רבה נב ד (עמ' 543 במהדורת תיאודור־אלבק).

52 ראה ירושלמי, שבת ו, ח ע"א בעניין נעילת סנדלים חדשים בשבת והמרחק שהולכים בהם לפני השבת: 'כמה־זה בהילוכן... ציפורי אמרין מן כנישתא דבבלאי עד דרתיה דרב חמא בר חגינה' (... מן כנסת דבבלים עד ביתו...).

כמאה השלישית.⁵³ בקיסריה נתגלתה כתובת יוונית על אומן כבלי שהיה תושב העיר וכתובת אחרת מוסרת על אורג שיצר בגדים לפי האופנה הבבלית.⁵⁴ מבית-הקברות העתיק ביפו אנו למדים על הנחתם הבכלי אבומרי בן אחא הלוי.⁵⁵ אין עדויות מפורשות על אודות פשוטי-העם מבבל כלור, אך ידוע על החכם הבכלי ר' שמלאי שהיה תושב עיר זו⁵⁶ וכן על קשר הדוק בין המרכזים הרוחניים כלור ובבבל.⁵⁷

יש לציין שאף-על-פי שחלק מהמקורות הנ"ל הם מקורות בודדים, אין ספק שגם הם מלמדים על קהילה ככלית בערים אלה. הבבליים, כעולים אחרים שהגיעו לארץ-ישראל, העדיפו לגור ביחד, כדי להקל על עצמם את תהליך הקליטה.⁵⁸ אך דווקא ניסיון זה גרם למתיחות בינם לבין התושבים המקומיים. כך מסופר על החכם הארצישראלי ר' שמעון בן לקיש בשיר השירים רבה ח ג:

כד הוה חמי להון מצמתין בשוקא הוה אמר להון כדרו גרמיכון. א"ל בעליתכם לא נעשיחם חומה וכאן באתם לעשות חומה (כאשר היה רואה אותם מתקהלים בשוק היה אומר להם פרו עצמכם...).

מקור זה נמצאנו גם למדים שמדובר בעולים רבים. אין להעלות על הדעת שפשוטי-העם עלו ארצה מאותן הסיבות שהביאו את החכמים העולים לארץ-ישראל. ברור שפשוטי-העם הרגישו קשר רוחני מסוים לארץ-ישראל, אך נבצר מהם ליהנות מהזכויות האחרות כמו מינוי וסוד העיבור. בכל זאת אפשר שאין לנתק לגמרי את שתי העליות זו מזו. סביר שבמידה מסוימת עליית פשוטי-העם היא חלק של התהליך הידוע כהגירת שרשרת (chain migration). ראינו לגבי החכמים, שהעולים הם בדרך-כלל האליטה. כשמתחזק זרם ההגירה, מתוספים לזרם מהגרים פחות מוכשרים, שלא היה ביכולתם להתחיל כעצמם את זרם ההגירה.⁵⁹ יתכן אפוא שעל-אף שפשוטי-העם לא נהנו מאותן הזכויות שמשכו את החכמים לארץ, עצם עליית החכמים הניע גם אותם.

אבל בניגוד לחכמים, קשה לחשוב שפשוטי-העם יבואו מבלי שיכטיחו לעצמם מקור-פרנסה כלשהו. אין להתפלא אם כן שהערים שהזכרנו למעלה כיעדי הגירה של קהילות בבליות, היו גם

- 53 ירושלמי, יומא ז, מד ע"ב ובמקבילות: 'רבי יוסה מפקד לבר עולא חזנא דכנישתא דבבלאי' (רבי יוסי מפקד לבר עולא חזן בית-הכנסת של הבבלים. התרגום על-פי ספר הישוב). הכוונה לר' אסי (ראה: אלבק, מבוא לתלמודים, עמ' 228), עולה מבבל ותושב טבריה, וסביר שהכוונה לאחד מבתי-הכנסת הרבים שם.
- 54 ראה: L.I. Levine, *Caesarea Under Roman Rule*, Leiden 1975, p. 270.
- 55 R.B. Frey, *Corpus Inscriptionum Iudaicarum*, II, Rome 1952, p. 125, no. 902: 'Αββοωαρῖουῦ' Αἰᾶ Λευεῖτης Βαβέλῆς ἀρτοκό[που]. C. Clermont-Ganneau, *Archaeological Researches in Palestine*, II, Jerusalem, 1971², pp. 141 ff. השוה ש' קליין *Corpus Inscriptionum*, Vienna-Berlin 1920, p. 44.
- 56 ירושלמי, פסחים ה, לב ע"א; פסחים סב ע"ב.
- 57 ראה: י' שורץ, 'תולדות הישוב היהודי בדרום יהודה אחרי מלחמת בר-כוכבא עד הכיבוש הערבי', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשמ"א, עמ' 386-392.
- 58 לתופעה זו בקרב מהגרים ראה, למשל: E. Kane, 'Men and Kin in Donegal', *Ethnology*, 7 (1968), p. 252; J. Wolpert, 'Migration as an Adjustment to Environment Stress', *Journal of Social Issues*, 22 (1966), pp. 92-102.
- 59 התופעה נזכרת לראשונה אצל רכנשטיין. ראה: P. White, R. Woods, 'Spatial Patterns of Migration (לעיל, הערה 19) Flow', *The Geographical Impact of Migration*, p. 37.

ידועות כמרכזים של תעשיית האריגה והצביעה.⁶⁰ ידוע על יהודים שמילאו תפקידים חשובים בתעשייה זו הן בכבל הן בארץ-ישראל⁶¹ ואפשר שרכים מבין פשוטי-העם הבבליים בארץ היו פעילים בתעשייה בין-לאומית זו ואולי אף שימשו מתווכים בין כבל לארץ-ישראל. קיימת גם אפשרות סבירה שחלק מעליית פשוטי-העם לא היתה מכוונת מלכתחילה לארץ-ישראל. במידה שהגורם הכלכלי מילא תפקיד פעיל בהגירת אותם פשוטי-העם מבבל, ולא רק אמצעי לקיום לאחר העלייה, היעד הרווחי ביותר היה סוריה ולא ארץ-ישראל. השערה מעין זו כבר הציע החוקר ל' הרצפלד במאה התשע-עשרה, בטענו ששורשיה של יהדות סוריה הם בכבל.⁶² דבריו לא נתקבלו בין החוקרים, אך לאור 'חוקי ההגירה' של רבנשטיין נראה שיש לעיין מחדש בהשלכות של שיטתו של הרצפלד לגבי עליית פשוטי-העם. כאמור, לדעת רבנשטיין הגורם הכלכלי הוא בדרך-כלל המניע הדומיננטי להגירה. בנוסף לכך, לדעתו, לעתים רבות ההגירה אינה מתקדמת בקו ישר, אלא בשלבים — migration by stages⁶³ — כך סוחרים יהודיים מבבל שביקשו להרוויח משני העולמות, הן מהאימפריה הפרסית הן מהאימפריה הרומית, היו מהגרים לסוריה. ידוע על השתתפות יהודית פעילה במסחר בין כבל לסוריה ומספר רב של הסוחרים הזרים בסוריה היו יהודים.⁶⁴ בהמשך הזמן, הקירבה היחסית בין סוריה לארץ-ישראל אולי השפיעה על אותם מהגרים וייתכן שבעלייתם ארצה הם היו רוצים להמשיך בעיסוקם בתעשיית האריגה והצביעה. אין להוציא דברים אלה מגדר השערה ובין המקורות, ובפרט אלה המרמזים על הגירת השרשרת שהזכרנו למעלה, מדובר על עלייה ישירה של פשוטי-העם לארץ. ככל זאת, לאור דברי רבנשטיין, השערה זו נעשית סבירה ביותר.

60 על תעשיית הצביעה בלוד וקיסריה ראה: J. Rougé (ed.), *Expositio Totius Mundi et Gentium* c. 31, הושווה .M. Stern, *Greek and Latin Authors on Jews and Judaism*, II, Jerusalem 1980, pp. 495-498. על טבריה וציפורי ראה: מ' אבייונה, בימי רומא וביוזנטיון, ירושלים תש"ל⁴, עמ' 155. על מוכר בד ביפו ראה פריי (לעיל, הערה 55), ב, עמ' 137, מספר 931.

61 ראה: J. Neusner, *A History of the Jews in Babylonia*, I, Leiden 1965, pp. 88-93.

62 L. Herzfeld, *Handelsgeschichte der Juden des Alterthums*, Braunschweig 1894², pp. 199ff., 224.

63 ראה גריג (לעיל, הערה 2), עמ' 43.

64 ראה: L. West, 'Commercial Syria', *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, 55 (1924), p. 189.